

„Fenomen pisma zamienia się w fenomen druku”

List Romana Tomaszewskiego do Zygryda Gardzielewskiego z 25 sierpnia 1982 roku

(opracowała Monika Pest)

Podstawę opracowania prezentowanego listu stanowi autograf znajdujący się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu w Sekcji Dokumentów Życia Społecznego¹. W teczce o numerze 51 i sygnaturze D448/05, zawierającej czterdzieści dziewięć kart, zostały zgromadzone listy Romana Tomaszewskiego², jego żony Czesławy³ oraz syna Andrzeja⁴ do Zygryda i Janiny Gardzielewskich (czterdzieści dwa listy, pocztówki, druki). Jest w niej także kopia maszynopisu wiersza Leonarda Jarzębowskiego⁵ z okazji

¹ W lutym 2005 roku Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu otrzymała w darze od pani Janiny Gardzielewskiej zbiór listów do Zygryda i Janiny Gardzielewskich z lat 1945–2004. Informacja: <http://www.bu.umk.pl/janina-gardzielewska> (dostęp: 28.12.2013).

² Roman Tomaszewski (1921–1992) – poligraf, wydawca, bibliofil. Więcej w: A. Tomaszewski, *Tomaszewski Roman*, hasło w: *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, pod red. H. Tadeusiewicz, z udziałem B. Karkowskiego, Warszawa 2000, s. 163. Zob. też artykuły: A. Sobocińska, A. Tomaszewski, *Bibliografia prac poligrafa, wydawcy i bibliofila Romana Tomaszewskiego (1921–1992) za lata 1948–1994*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia V”: *Studia o książce dawnej i współczesnej*, pod red. I. Imańskiej i J. Tondela, „Nauki Humanistyczno-Społeczne” 2007, z. 376, s. 37–71; A. Chamera-Nowak, *Roman i Andrzej Tomaszewscy w niewoli książek*, w: *W poszukiwaniu odpowiedniej formy. Rola wydawcy, typografa, artysty i technologii w pracy nad książką*, pod red. M. Komzy, przy współudziale E. Jabłońskiej-Stefanowicz i E. Repucho, Wrocław 2012, s. 217–231.

³ Czesława Tomaszewska z domu Demel (1925–2010) – żona Romana Tomaszewskiego, długoletnia pracownica warszawskich wydawnictw (najdłużej pracowała w wydawnictwie Wiedza Powszechna), tłumaczka fachowych artykułów i książek z dziedziny projektowania typograficznego. Jej przekłady były publikowane w czasopiśmie „Poligrafika” i „Litera” pod panińskim nazwiskiem, a główną pracą translatorską była książka szwajcarskiego typografa Adriana Frutigera *Człowiek i jego znaki* wydana już pod nazwiskiem po mężu, która doczekała się trzech wydań. Na podstawie: <http://www.wydawca.com.pl/index.php?s=info&kat=2&dzial=52&poddzial=79&id=5675>. Zob. A. Tomaszewski, *Szelest kart*, Warszawa 2011, s. 49–50.

⁴ Andrzej Tomaszewski (ur. 1948) – typograf i redaktor. Studiował bibliotekoznawstwo na Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie Wrocławskim. Autor siedmiu książek (m.in. *Leksykonu pism drukarskich*, Warszawa 1996 oraz *Architektury książek*, Warszawa 2011) i ponad dwustu artykułów o typografii, estetyce druku i historii drukarstwa. Projektant książek i czasopism, zdobywał nagrody i wyróżnienia w konkursach edytorskich. Pracuje w Centralnym Ośrodku Badawczo-Rozwojowym Przemysłu Poligraficznego (zob. „Acta Poligraphica”).

⁵ Leonard Jarzębowski (1913–2007) – starszy kustosz dyplomowany Biblioteki Uniwersyteckiej, historyk drukarstwa toruńskiego, znawca kodeksów rękopiśmiennych i starych druków, bibliofil, miłośnik języka i kultury klasycznej, twórca okolicznościowej poezji; M. Strutyńska, *Leonard Jarzębowski (1913–2007). Znanca i miłośnik książki*, „Folia Toruniensia” 2007, t. 7, s. 133. Zob. więcej: s. 133–138.

sześciodziesiątych szóstych urodzin Romana Tomaszewskiego oraz kopia *verso* widokówki przesłanej mu przez zagranicznych przyjaciół i kolegów z ATyPI datowana na 23 czerwca 1978 roku.

Korespondencja Romana Tomaszewskiego obejmuje lata 1978–1988, liczy dziesięć kart⁶ i jedną zachowaną kopertę oraz wspomnianą kopię maszynopisu wiersza z roku 1987 (pięć kart). Listy te mają charakter zawodowy, obfitują więc w terminologię i słownictwo specjalistyczne. Przechodzą od oficjalnych i dłuższych w formie do krótszych, przypominają notki, pisane w sposób hasłowy, operują skrótami myślowymi, trudnymi do rozszyfrowania. Jest to w dużej mierze wynik tego, że stanowiły one załącznik do przesyłanych wzajemnie różnego rodzaju materiałów. Wystarczało to jednak w zupełności świetnie rozumiejącym się fachowcom. Listy zdradzają pogłębiającą się z biegiem czasu zażyłość w relacjach korespondentów, która przerodziła się ostatecznie w serdeczną przyjaźń trwającą do śmierci Romana Tomaszewskiego w 1992 roku. Widać to szczególnie w zmieniających się zwrotach grzecznościowych rozpoczynających listy, w dołączanych z czasem na końcu listu ciepłych słowach oraz w podpisach nadawcy.

Nie brakuje też innych świadectw na potwierdzenie nie tylko zawodowych, bibliofilskich, ale i osobistych więzi, jak choćby nieudana próba z 1984 roku zadedykowania Zygrydowi Gardzielewskiemu na jego siedemdziesiątą rocznicę urodzin publikacji przygotowywanej przez przyjaciela. Nieopatrznie podzielił się on swoim zamysłem z małżonką Zygryda, a ten, dowiedziawszy się od żony o tym zamiarze, stanowczo zaprotestował⁷ i dedykacja nie doszła do skutku. Dopiero trzy lata później Roman Tomaszewski z powodzeniem zamieścił dedykację w innej swojej publikacji – *Druki i druczki* (1987), która została wydana przez Towarzystwo Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu. Brzmi ona: „Przyjaciołom / Janinie i Zygrydowi / GARDZIELEWSKIM / artystom / fotografii i typografii / zasłużonym / dla dzieła starannego / komponowania i wydawania / druków / / z prośbą o życzliwe przyjęcie / dedykuje / Autor. / Warszawa wrzesień 1987”⁸.

Początków znajomości korespondentów należy szukać w czasach, kiedy Roman Tomaszewski pracował w Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, która zlecała opracowanie szaty graficznej książek Zygrydowi Gardzielewskiemu zatrudnionemu wtedy w Zakładach Graficznych w Toruniu, gdzie były one drukowane⁹. Panowie zetknęli się też bezpośrednio podczas konsultacji nad nowym krojem pisma, nazwanym przez Gardzielewskiego – Antykwą Toruńską. W sierpniu 1956 roku w Departamencie Produkcji Technicznej Centralnego Urzędu Wydawnictw została powołana specjalna komisja, która miała dokonać oceny

⁶ W zapisie bibliotecznym dodatkowo, ale niestety błędnie, zakwalifikowano do tej korespondencji kartę świąteczną z 1999 roku, sugerując się jedynie podpisami mylnie odczytanych nadawców. Stąd też widnieje informacja, że zbiór korespondencji liczy jedenaście kart. Na kartce znajduje się podpis: „Czesława, Hania i Romain” („Hania i Romain” są napisane jednym charakterem pisma), ale nie jest to podpis Romana Tomaszewskiego, który zmarł w 1992 roku, ale syna Hanki (córci Romana) – Romaina Lotha, mieszkającego we Francji, który ma imię po dziadku. Informacja z korespondencji e-mailowej autorki z Andrzejem Tomaszewskim.

⁷ List Romana Tomaszewskiego do Tadeusza Zakrzewskiego z 21 sierpnia 1984 roku, Archiwum TBL, tecza 1984, na którym widnieje odręczna adnotacja Zakrzewskiego: „Roman T. pochwalił się w rozmowie telefonicznej z Janiną G., że mamy zamiar wydać w tajemnicy przed Zygrydem taką publikację. Rzecz się wydała i Zygryd stanowczo się sprzeciwił”. Chodzi o zbiór aforyzmów zatytułowany *Fenomen pisma* zebrany i opracowany przez Romana Tomaszewskiego. Miał być projektowany przez syna Romana – Andrzeja. Na załączonym do listu maszynopisie można odczytać dedykację: „Zygrydowi / Gardzielewskiemu / artyście-grafikowi / / typografowi / i / liternikowi / twórcy / ANTYKWY TORUŃSKIEJ / w siedemdziesięciolecie / Jego urodzin / z wielkim uznaniem / / i szacunkiem / ten zbiór aforyzmów / Fenomen pisma / dedykują / autor / typograf / Towarzystwo Bibliofilów / im. J. Lelewela w Toruniu / Państwowy Instytut Wydawniczy / w Warszawie / 1984”.

⁸ R. Tomaszewski, *Druki i druczki*, Toruń 1987, s. 5. Publikacja ukazała się jako siedemdziesiąta pierwsza w numeracji wydawnictw TBL. Był to odczyt wygłoszony na Ogólnopolskim Zjeździe Bibliofilów 19 września 1987 roku w Łodzi.

⁹ W latach 1947–1967 Roman Tomaszewski pracował tam jako szef produkcji i sprzedaży, a potem jako dyrektor ds. techniczno-wydawniczych, któremu podlegała m.in. pracownia graficzna. Zob. praca magisterska Anny Szczepkowskiej „Zygryd Gardzielewski (1914–2001) i jego działalność artystyczna w latach 1945–1970” napisana pod kierunkiem prof. Janusza Tondela w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliologii UMK, Toruń 2006 (B UMK DŻS, sygn. XVII-3/e), s. 40.

tego projektu graficznego opracowanego przez Zygfrieda Gardzielewskiego z udziałem Józefa Gruszki. W jej składzie zasiadł wówczas m.in. Roman Tomaszewski. Obaj należeli również do Towarzystwa Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu – Gardzielewski od 1945, natomiast Tomaszewski oficjalnie od 30 sierpnia 1978 roku¹⁰, choć dopisano go ręcznie do spisu członków już z 17 lutego 1976 roku. Dzięki temu członkostwu był częstym gościem w grodzie Kopernika. Później państwo Gardzielewscy wstąpili do założonej przez Tomaszewskiego Fundacji „Pro Libris”¹¹. Oczywiście wspólnych spraw można znaleźć więcej, jak choćby współpracę w Komitecie Konkursu PTWK „Na najlepiej wydaną książkę”¹². Na ich nagrobkach znalazły się wymowne napisy: u Romana Tomaszewskiego – „Amicissimus librorum”¹³, zaś u Zygfrieda Gardzielewskiego – „art. grafik – twórca pięknych druków”¹⁴.

W korespondencji, jak w szkiełku, odbijają się realia tamtego czasu, podejmowane inicjatywy, czasem całe historie wspólnych działań motywowanych miłością do czarnej sztuki i jej dziedzictwa oraz do pięknodruków. Tu „fenomen pisma zmienia się w fenomen druku”, tu kryją się marzenia o masowym bibliofilstwie, nadrabianie polskich zaległości typograficznych i ocalanie od niepamięci tego, co cenne. A wszystko osadzone w atmosferze służby wartościom, sztuce i czytelnikom, przy pełnej otwartości, serdeczności, okraszanej pokorą i wzajemnym zrozumieniem. Z tych choćby względów, szczególnie w przypadającą właśnie setną rocznicę urodzin Zygfrieda Gardzielewskiego¹⁵, warto zamieścić – z niepublikowanej dotąd korespondencji – jej symboliczny fragment, dokumentujący chyba największą elementami wspólnymi ich typograficznej przyjaźni.

Przedstawiony list chronologicznie jest trzeci w zbiorze korespondencji. Poprzedza go list z datą 4 lipca 1978 roku, następny zaś nosi już datę 8 lutego 1985 roku, co wyklucza odnalezienie w nich podpowiedzi i powiązań mogących pomóc w jego odszyfrowaniu. Zmusza to do poszukiwań śladów w miejscach i instytucjach, z którymi obaj rozmówcy

Błogosławione
czcionki łączące
w jedność minione
czasy pozwalają
nam wszystko na
nowo przeżywać.

Ralph Emerson

¹⁰ Z ankiet wypełnianych własnoręcznie przez bibliofilów do ogólnopolskiego spisu członków Towarzystwa Przyjaciół Książki – stan na 30 czerwca 1984 roku – oraz z niedatowanego pisma prezesa Zakrzewskiego, sporządzonego na podstawie książki protokółów TBL – Archiwum TBL, teczka 1984.

¹¹ Jak wynika z zachowanej dokumentacji Fundacji „Pro Libris” przekazanej po śmierci Romana Tomaszewskiego do Biblioteki Uniwersyteckiej UMK (obecnie znajduje się w Dziale Rękopisów), państwo Gardzielewscy należeli do Koła Przyjaciół Fundacji „Pro Libris”. W teście dotyczącej uczestnictwa Romana Tomaszewskiego w konferencjach i zjazdach o sygn. 2623/III z nr 1 znajduje się niedatowany spis członków wspomnianego Koła, w którym pod numerem szóstym czytamy: „Dekl nr 57, Data: 29 IV 1986 r., Imię i Nazwisko: Janina i Z. Gardzielewscy, Zawód: fotografik, art. grafik, Adres: ul. Warszawska 8/1, t. 244 63”.

Zapytani w wywiadzie przez Jadwigę Oleradzką o jedną ze spraw, która ich ostatnio pochłania, wymienili właśnie Fundację „Pro Libris” i tak opowiadali o swoich z nią związkach: „Jesteśmy tylko członkami fundacji, której celem jest społeczna opieka nad zasobami książek w bibliotekach, księżnicach, zbiorach prywatnych, nad zabytkami piśmiennictwa polskiego i Polski dotyczącego znajdującymi się za granicą. – Rzeczą najważniejszą wydaje się być na przyszłość stworzenie wielkiego warsztatu konserwacji książki. Dotąd robi się w tej dziedzinie stanowczo za mało, a potrzeby są ogromne. – Fundacja »Pro Libris« zrzesza obecnie 17 osób prawnych i 230 członków prywatnych. Członkiem, inaczej – fundatorem – założycielem może zostać każdy, kto zgłosi akces i wpłaci określoną kwotę. Chcemy wspólnie chronić cenną i piękną książkę przed ujemnym wpływem czasu”; *Profilę toruńskie. Z Janiną i Zygfriedem rozmawia Jadwiga Oleradzka*, „Toruński Informator Kulturalny” 1987, nr 7/8, s. 42. Zob. też: R. Tomaszewski, *Fundacja „Pro Libris” w organizacji*, „Przegląd Księgarski i Wydawniczy” 1986, nr 12, s. 12–13.

¹² Pismo (maszynopis) od Romana Tomaszewskiego (przewodniczącego Komitetu) do Zygfrieda Gardzielewskiego z 14 kwietnia 1961 roku z propozycją jego wejścia w skład jury. Także późniejsze pismo z 26 kwietnia 1961 roku, z którego wynika, że Gardzielewski się zgodził. B UMK DZS, sygn. XVII–3/e, D 222/2004, Zygfried Gardzielewski (1914–2001). Tekst obejmuje lata 1922–1990, cz. 1, k. 35.

¹³ Umieszczony przez rodzinę na nagrobku Romana Tomaszewskiego, o czym wspomina w liście z 19 stycznia 1995 roku do Gardzielewskich jego żona Czesława. Zob. również: A. Chamera-Nowak, op. cit., s. 225 oraz I. Zdrojewska, *Edytor, typograf, bibliofil, erudyta*, „Poligrafika” 2003, nr 3, s. 76–77.

¹⁴ Zdjęcie nagrobka, B UMK DZS, sygn. XVII–3/e, D 222/2004, Zygfried Gardzielewski (1914–2001). Tekst obejmuje lata 1990–2004, cz. 2, k. 79.

¹⁵ W 100-lecie urodzin Zygfrieda Gardzielewskiego, „Nowości” 2014, z 18 stycznia, <http://nowosci.com.pl/302084-W-100-lecie-urodzin-Zygfrieda-Gardzielewskiego.html> (dostęp: 25.01.2014). Z tej okazji 23 stycznia odbyło się zorganizowane przez Towarzystwo Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu w Bibliotece Uniwersyteckiej spotkanie poświęcone wybitnemu artyście, którego życie i dorobek omówił Zefiryn Jędrzyński (tekst – patrz „Rocznik Toruński”, t. 41, w druku).

byli związani w tamtym czasie. W tym przypadku trop prowadzący do Towarzystwa Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu okazał się trafny i wiodący. W opracowaniu – ze względu na częste odwołania do dokumentacji tego Towarzystwa – zastosowano w objaśnieniach skrót: Archiwum TBL. Drugim istotnym skrótem jest: B UMK DŹS – dokumentacja i korespondencja państwa Gardzielewskich we wspomnianej wcześniej Sekcji Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Uniwersyteckiej UMK.

List Romana Tomaszewskiego jest napisany wyraźnie, przejrzysto i wymaga jedynie miejscami drobnej korekty, szczególnie interpunkcji, czego w większości dotyczą ingerencje edytora. Tylko w jednym miejscu nastąpiła poprawka mająca na celu dostosowanie zapisu do obowiązującej normy językowej – nazwy krojów pism. Zmiany lub uzupełnienia zaznaczono w nawiasach kwadratowych [ ], natomiast niepewności edytora w objaśnieniach oznaczono znakiem zapytania w nawiasach kwadratowych – [?]. Koniec wiersza oznaczono ukośnikiem (*slash*) – /, zaś koniec strony – ukośnikiem podwójnym (*double slash*) //.

Zaprezentowany list stanowi niewielką część przygotowywanego przez autorkę opracowania zbioru korespondencji obu typografów, ale towarzyszące mu obszernie objaśnienia dotyczą wielu kwestii poruszonych w całym zbiorze.

Wszystkie cytaty na marginesach pochodzą z publikacji Romana Tomaszewskiego *Pismo drukarskie a estetyka druku*, Toruń 1983.

*

Składam serdeczne podziękowania spadkobiercom z obu stron: pani Bernadecie Kietschke-Czarneckiej oraz panu Andrzejowi Tomaszewskiemu za wyrażenie zgody na opublikowanie tego listu, a także konsultacje merytoryczne i uzupełnienia zapisane jedynie w ich pamięci lub oparte na pamiątkach i dokumentach, którymi dysponują. Dziękuję również Zarządowi Towarzystwa Bibliofilów im. Joachima Lelewela, szczególnie pani dr Wandzie A. Ciszewskiej oraz pani mgr Kamili Maj, za życzliwość i otwartość oraz udostępnienie dokumentacji Archiwum TBL, bez której nie byłoby możliwe ustalenie wielu istotnych faktów, o których mowa w tym opracowaniu. Jestem wdzięczna także pani mgr Annie Kługowskiej z Sekcji Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu za okazane zainteresowanie moimi poszukiwaniami i życzliwe podpowiedzi, ułatwiające poruszanie się po cennych zbiorach podarowanych przez panią Janinę Gardzielewską, oraz innym pracownikom Oddziału Zbiorów Specjalnych, na których pomoc mogłam zawsze liczyć podczas moich częstych wizyt. Dziękuję także toruńskiemu bibliofilowi Zefirynowi Jędrzyńskiemu za udostępnienie kopii mało znanego ekslibrisu Zygryfda Gardzielewskiego do tej publikacji.

Jest zadziwiające,
ile codziennie
drukują się głupstwa,
zestawiając je
z 24 liter alfabetu.

Wilhelm Junk

[Do Zygryda Gardzielewskiego, 25 sierpnia 1982 roku]

25.8.82

Panie Zygrydzie,

załączam 7 klisz + odbitki wg kolejności włamania. Jest ona następstwem rozwoju głównych stylów.

5 Składy z nowych czcionek Antykwy [T]oruńskiej i [A]ntykwy Półtawskiego zamówiłem w odlewni czcionek. Będą w pierwszych dniach września.

Chyba przywiezę je do Torunia ok. lub 15.9., jeśli ta data mojej prelekcji jest już pewna? Chyba że chciałby // Pan wcześniej drukować, to może by ktoś przy okazji bytności w Warszawie to ode mnie odebrał. Wysłać „dworcówką” nie chcę – nawet w opakowaniu drewnianym, a pocztą i tak potrwa 2 tygodnie.

10 Gdyby pod klisze potrzebna była legenda, krótkie 2–3-wierszowe opisy, to załączam rękopis. A może tylko nazwa kroju w tytule wystarczy?

Cieszę się na nasze spotkanie, ciekaw jestem księgi, Małżonkę i Pana serdecznie pozdrawiam.

15

Tomaszewski

PS. Pan Sopoćko przywiezie / materiały 15.9. br.

List na papierze białym, nosi ślady składania na cztery. Format listu – 145 × 192 mm. Krawędź górna drobno ząbkowana. W prawym górnym rogu pierwszej strony nadrukowany czarny napis wersalikami „ROMAN TOMASZEWSKI”. Karta zapisana dwustronnie pismem odręcznym niebieskim atramentem.

Objaśnienia (prolegomena do większego opracowania całości korespondencji)

- 3 załączam 7 klisz + odbitki – chodzi o klisze do pracy Romana Tomaszewskiego *Pismo drukarskie a estetyka druku*, Toruń 1983 – pięćdziesiątą ósmą publikacją wydaną przez Towarzystwo Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu (dalej: TBL). Błędnie przypisano jej numer 57 i taki też widnieje na stronie redakcyjnej. Wyszła w nakładzie stu egzemplarzy. Druk wykonała Oficyna Drukarska Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Format 15,5 × 24 cm, stron 32. Jest to rozszerzony tekst odczytu wygłoszonego 23 września 1978 roku na Ogólnopolskim Zjeździe Bibliofilów w Toruniu. Na marginesie warto dodać, że Zjazd ten był bardzo ważnym wydarzeniem – to pierwsze tego typu spotkanie po drugiej wojnie światowej, a piąte, licząc od zjazdu w 1925 roku. Zob. E. Andrysiak, *X Ogólnopolski Zjazd Bibliofilów w Kaliszu. 14–16 września 2007*, „Roczniki Biblioteczne” 2008, R. 52, s. 258. Odczyt Tomaszewskiego o tym samym tytule został opublikowany wcześniej jako jeden z artykułów w *Księdze Pamiątkowej* wspomnianego Zjazdu. Por. H. Baranowski, *Towarzystwo Bibliofilów im. J. Lelewela w Toruniu. Działalność wydawnicza w latach 1927–1983*, TBL, Toruń 1984, s. 21 oraz J. Huppenthal, *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Bibliofilów im. J. Lelewela w Toruniu z lat 1927–2011*, Toruń 2011 (jest to sto czterdziesta dziewiąta publikacja wydawnictw TBL), s. 48.

Zob. list Tadeusza Zakrzewskiego do Romana Tomaszewskiego z 15 czerwca 1982 roku (maszynopis), Archiwum TBL,teczka 1982: „Donoszę z ulgą, że kończymy właśnie druk Księgi Pamiątkowej. Pozostają nam w zasadzie już tylko prace intrologatorskie. W tej chwili Zygfryd wziął urlop i wyjechał na dwa tygodnie. Po jego powrocie chcemy drukować Pańską pracę *Pismo drukarskie a estetyka druku*. W związku z tym, korzystając z Pańskiej zachęty, przesyłam przeznaczone do niej ilustracje z prośbą o załatwienie wykonania klisz na rachunek naszego Towarzystwa. Zamówienie załączam, wystarczy tylko wpisać nazwę instytucji czy drukarni, która ma je wykonać. Wymiar podany na odwrocie. Przy okazji prosimy o zwiększenie zestawu o antykwę toruńską i Półtawskiego. Oficyna Toruńska nie ma bowiem odpowiednich formatów [stopni pisma] tych czcionek”.

Do listu dołączono zamówienie (maszynopis) datowane na 14 czerwca 1982 roku i podpisane przez tego samego nadawcę, w którym istotnie brakuje adresata, o treści: „Towarzystwo Bibliofilów im. Lelewela w Toruniu zamawia 7 klisz kreskowych z załączonych fotografii w wymiarach podanych na odwrocie. Należności opłacimy przelewem z wyżej podanego konta bankowego”.

W liście Romana Tomaszewskiego do Tadeusza Zakrzewskiego napisanym odręcznie niebieskim atramentem 15 sierpnia 1982 roku, Archiwum TBL, teczka 1982, znajduje się informacja: „Załączam kopię kwitu na odebrane 7 klisz. Same klisze i ich odbitki przekazałem pocztą dworcową na adres p. Gardzielewskiego – via Toruńskie Zakłady Graficzne”. Do tego listu dołączone są: specyfikacja wysyłkowa Nr 434/7/ch Warszawskiej Drukarni Akcydensowej, Przedsiębiorstwo Państwowe, Zakład nr 1, Warszawa, ul. Nowowiejska 3a z datą 24 sierpnia 1982 roku, adresowana na TBL, ul. Słowackiego 8, a pokwitowana przez Romana Tomaszewskiego, z zawartością: klisze kreskowe – 7, oryginały – 7, nr zamówienia 3256/82 oraz kalkulacja do zlecenia nr 3256 o tytule: klisze chemigraficzne z datą 26 sierpnia 1982 roku, wartość łącznej usługi poligraficznej – 2423 zł.

Na kliszach znajdowały się składy czcionką przedstawiające dany krój pisma: Garamond, Baskerville, Bodoni, Helvetica, Clarendon, Memphis, Optima. Wszystkie z nich to antykwy. Zob. R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*. Warto dodać, że niektóre z nich miały swoje polskie adaptacje: Garamond – Grunwald, Baskerville – Bałtyk, a Memphis – Nil. O dwóch pierwszych Tomaszewski pisze w liście z 4 lipca 1978 roku do Zygryda Gardzielewskiego.

Dla pełnego zrozumienia publikacji Romana Tomaszewskiego i zawartych w niej ilustracji warto w tym miejscu nadmienić o jego wcześniejszej działalności związanej z piśmem drukarskim i powiązania kariery zawodowej z instytucjami o takim profilu. Jak pisze w nocie biograficznej jego syn: „Będąc w 1966–78 członkiem Kolegium Red. »Poligrafiki«, redagował samoistny dodatek do tego pisma pt. »Litera«, poświęcony problematyce literatury druk. i typografii, produkcji czcionek, matryc itp. Pozyskał do współpracy ok. stu autorów pol. i obcych, sam wiele na łamach »Litery« publikował. [...] W 1968 min. Kultury i Sztuki powołał go do pracy gł. specjalisty ds. pism druk. w Zjedn. Przemysłu Poligr., gdzie był zatrudniony do przejścia na emeryturę w 1981. Jako pracownik Zjednoczenia zorganizował i prowadził w 1969–76 Ośrodek Pism Drukarskich w Warszawie (pierwsza w Polsce specjalistyczna placówka bad.). W 1969–75 T. wykładał na Akad. Sztuk Pięknych w Warszawie (Wydz. Grafiki) projektowanie literatury druk., prowadził też wykłady w Krak. i katowickiej ASP oraz w Wyższej Szkole Sztuk Plast. w Łodzi, a także w Sztokholmie i Pradze. Pod jego kierunkiem zaprojektowano 10 nowych krojów pism”; A. Tomaszewski, *Tomaszewski Roman*, hasło w: *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, pod red. H. Tadeusiewicz, z udziałem B. Karkowskiego, Warszawa 2000, s. 163. Zob. również: M. Marek, *Misja „Litera”*, „2+3D” 2012, nr 44, s. 50–53. „Był też jednym z konsultantów przy projektowaniu pism wykonanych przez Zakłady »Grafmasz« w Katowicach”; A. Sobocińska, A. Tomaszewski, *Bibliografia prac poligrafa, wydawcy i bibliofila Romana Tomaszewskiego (1921–1992) za lata 1948–1994*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia V”: *Studia o książce dawnej i współczesnej*, pod red. I. Imańskiej i J. Tondela, „Nauki Humanistyczno-Społeczne” 2007, z. 376, s. 39. Poza tym należał m.in. do ATYPI (Association Typographique Internationale, London), stowarzyszenia działającego na rzecz rozwoju literatury i typografii oraz ICTA (International Center for the Typographic Art, New York) propagującej typografię artystyczną, estetykę i kulturę druku. Dokonał razem z synem klasyfikacji krojów pism drukarskich alfabetu łacińskiego (ART – od inicjałów jej twórców). Zbierane wspólnie materiały w znacznej części złożyły się później na wydany po śmierci Romana Tomaszewskiego, a jemu dedykowany przez syna, bestsellerowy *Leksykon pism drukarskich*. Zob. A. Tomaszewski, *Leksykon pism drukarskich*, Warszawa 1996, s. 2, 9, 132 i 253–258.

wg kolejności wstawiania – czyli według kolejności umieszczania ich w tekście w taki sposób, aby ilustracja znalazła się pomiędzy tekstem, tak by rozdzielała jego jedną partię od drugiej. Ilustracje z klisz znajdują się na stronach nieparzystych: 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19. Świadczy o tym informacja znajdująca się na końcu podpisu: „Klisza trawiona”. Wraz z podpisem wypełniają one całą kolumnę na stronie. Zob. R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*.

- 3–4 *Jest ona następstwem rozwoju głównych stylów* – wybór czcionek jest pewnym reprezentatywnym przeglądem tego, co było wówczas popularne i rozpowszechnione zagranicą.
- 5 *Składy* – składy z zamówionych czcionek, o których mowa, znajdują się na stronach 21 i 23. Pod nimi w podpisie można przeczytać: „Wzór złożono stopniem 28 p.D. w zakładzie producenta”, gdzie „p.D.” to punkty Didota. Zob. R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*.

Antykwy [T]oruńskiej – antykwa dwuelementowa stworzona przez Zygryda Gardzielewskiego (1914–2001) przy technicznej pomocy Józefa Gruszki. Jest to piąta polska czcionka i pierwsza powojenna w historii druku polskiego (w dwudziestolecie międzywojennym były jeszcze: Antykwa Jeżyńskiego – 1928/1929, Antykwa Półtawskiego – 1928, pierwszy odlew 1931, oraz Militari z Atelier Girs-Barcz, 1935–1937). Pierwszą był Nowy Karakter Polski opracowany w XVI wieku przez krakowskiego drukarza Januszowskiego. Zob. A. Tomaszewski, *Pismo drukarskie*, Wrocław 1989, s. 111 i 146 (hasła: *Januszowski* i *Nowy charakter polski*) oraz wypowiedzi Gardzielewskiego o stworzonym kroju pisma, choćby w: *Toruńscy laureaci. Zygryd Gardzielewski* [wywiad Z. Wróbel], „Pomorze” 1960, R. 6, nr 9 z 15 czerwca, s. 7; J. Szymkiewicz, *Architekt książki. Rozmowa z Zygrydem Gardzielewskim*, „Spojrzenia” 1961, dodatek do „Gazety Pomorskiej” z 30 października, s. 3.

Gardzielewski: „Już po przyjęciu czcionki do realizacji pisałem pod koniec 1956 roku: »Żeby stworzyć czcionkę, która nosiłaby w swym kroju prawdziwy polski charakter, musiałem odbyć głębokie studia. Większość czytelników książki nie zdaje sobie sprawy, że krój pisma decyduje niejednokrotnie o tym, czy książka będzie miła, dobrze się czytała i nie męczyła wzroku [...]. Każdy język ma swoje odrębne cechy, np. w polskim istnieje bardzo dużo liter pochylonych, jak 'y', które w innych językach występują daleko mniej. Dlatego użycie ich pism w naszej grafice stwarza właśnie nieporządek [...]. Do tej pory mieliśmy jeden jedyny krój o takich walorach – była nim Antykwa Adama Półtawskiego. [...] Otoczenie wywiera wpływ na twórcę. [...] Czcionka moja ma w swej linii wyraźny wpływ gotyku: to na pewno architektura Torunia i dlatego nazwałem ją Antykwa Toruńską”, w: Z. Jędrzyński, *Mistrz z Torunia*, „Nowości” 2002, nr 264 z 13 listopada, s. 22.

Z materiałów znajdujących się w Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Sekcji Dokumentów Życia Społecznego (dalej: B UMK DŻS), szczególnie z korespondencji od dyrektora drukarni i poligrafa Jana Karolczaka (teczka 26), listu do Centralnego Zarządu Przemysłu Graficznego oraz z protokołów z konferencji w Departamencie Produkcji Technicznej z 30 sierpnia 1956 roku i 18 grudnia 1956 roku można poznać nie tylko skład komisji, lecz także przebieg prac nad nowym krojem, oceny oraz uwagi i propozycje zmian dotyczące projektu. Zob. także bardzo ciekawy rozdział trzeci

(s. 121–135) poświęcony Antykwie Toruńskiej w pracy magisterskiej Anny Szczepkowskiej „Zygfryd Gardzielewski (1914–2001) i jego działalność artystyczna w latach 1945–1970” napisanej pod kierunkiem prof. Janusza Tondela w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliologii UMK, Toruń 2006 (B UMK DZS, sygn. XVII-3/e).

„W VIII 1956 roku w Dep. Produkcji Technicznej Centralnego Urzędu Wyd. specjalna kom. dokonała oceny jego graficznego projektu nowego kroju pisma, opracowanego technicznie wspólnie z Józefem Gruszką. Kom. ustaliła m.in.: »Rys pisma jest piękny, dekoracyjny. [...] Niecentryczne ustawienie okrągłych liter stwarza wrażenie gotyku [...]. Zaprojektowane pismo należy wykorzystać [...], ponieważ posiada duże walory estetyczne, a asortyment pol. pism jest niski«; Z. Jędrzyński, *Gardzielewski Zygfryd Paweł*, hasło w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 4, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 2004, s. 80. W składzie komisji oceniającej antykwę był wówczas – co istotne – także Roman Tomaszewski. Ten znawca pism tak je opisywał: „pismo [...] o oryginalnym duku i rytmice, noszące w sobie charakterystyczny nastrój dawnej architektury i sztuki Torunia, jest zmienne ze swymi lekko zwężającymi się ku dołowi kreskami znaku i lekko falistymi szeryfami. Konsekwentnie skomponowane elementy skośne liter niwelują korzystnie kontrasty pomiędzy literami prostymi i okrągłymi, których oś cieniowania jest lewoskośna, jak w pismach renesansowych. [...] W praktycznym zastosowaniu wykazało szczególne swoje zalety m.in. poprzez staranność wyważenia światła i cienia litery, co np. przy składaniu majuskułami, zapewnia dokładny skład, bez potrzeby dodatkowego justowania wierszy»; R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*, s. 23.

Powstanie Antykwy Toruńskiej odbiło się szerokim echem w kraju. Pojawiły się nie tylko wzmianki, ale i całe artykuły w prasie krajowej. Zob. np. *Nowa czcionka polska „Wieczór Wybrzeża”* 1957, nr 26 z 19 marca, s. 1. Zainteresowanie krojem wykazały już w roku 1957 nie tylko polskie zakłady poligraficzne, lecz także zagraniczne (fachowe wydawnictwo angielskie „Printing World”). Zob. korespondencja od Jana Karolczaka, list z 1 lipca [?] 1957 roku, B UMK DZS, sygn. D448/2005, teczka 26 oraz Zygfryd Gardzielewski (1914–2001). Teksta obejmuje lata 1922–1990, cz. 1, k. 18; korespondencja od redaktora technicznego „Czytelnika” Władysława Kopcza, list z 20 grudnia 1957 roku, B UMK DZS, sygn. D448/2005, teczka 26.

Pierwszą książką złożoną nowym polskim krojem pisma była powieść Zofii Kossak-Szczuckiej *Rok polski* Wydawnictwa PAX w 1958 roku, która na zlecenie tegoż była realizowana w Toruniu. Zob. *Chodząc po księgarniach*, „Tygodnik Powszechny” 1958, nr 47 z 23 listopada, s. 8 oraz Z. Jędrzyński, *Gardzielewski Zygfryd Paweł*, hasło w: *Toruński słownik biograficzny*, s. 80.

Po raz pierwszy odlana w 1960 roku w Odlewni Czcionek Przedsiębiorstwo Państwowe w Warszawie, ul. Rejtana 16. Por. A. Tomaszewski, *Antykwia Toruńska pismo drukarskie Zygfryda Gardzielewskiego*, w: *Wybitny artysta sztuki książki i typografii. Materiały sesji poświęconej Zygfrydowi Gardzielewskiemu (1914–2001)*, Toruń 2003 (jest to sto dwudziesta piąta publikacja wydawnictw TBL), s. 31–36. Wspomina o niej także Marian Drabczyński; M. Drabczyński, *Zecerstwo*, wyd. 2 poprawił i uzupełnił B. Lehman, Warszawa 1964, s. 52–53 oraz cykl *Pismo – jego rozwój i kroje. III. Pisma pośrednie*, „Poligrafika” 1960, nr 2, s. 24.

Jej obecna wersja jest dostępna od 2005 roku jako font komputerowy, dzięki adaptacji Janusza M. Nowackiego z Grudziądza, przy współpracy Bogusława Jackowskiego i Piotra Strzelczyka, w dwóch wariantach szerokości, Antykwia Toruńska i Antykwia Toruńska Condensed w odmianach: Light, Regular, Medium, Bold, Light Italic, Italic, Medium Italic, Bold Italic (<http://www.jmn.pl/wzornik/index.html>). I oprócz standardowego zestawu znaków zawiera również cyfry naukowe, znaki cyryliczne, greckie, wietnamskie, matematyczne itp.). Dostępna w formatach OpenType (otf), TrueType (ttf) i TeX (pliki pfb, tfm, enc, map). Zob. <http://jmn.pl/antykwa-toruńska/> oraz Janusz M. Nowacki, *Antykwia Toruńska – od początku do końca polska czcionka*, „Biuletyn Polskiej Grupy Użytkowników Systemu TeX” 1997, z. 9, s. 26–27, <http://jmn.pl/biblio/03jmn.pdf>; Janusz M. Nowacki, *Antykwia Toruńska wersja 2.0*, „Biuletyn Polskiej Grupy Użytkowników Systemu TeX” 2004, z. 20, s. 29–33, <http://jmn.pl/biblio/jmn04.pdf> oraz A. Etter, *Antykwia i komputer. Grudziądzanin rozpowszechnia toruńską czcionkę*, „Nowości” 2002, z 10 maja, s. 17.

Niewątpliwie najczęstszy font używany do lamania publikacji Towarzystwa Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu, począwszy od publikacji katalogu *Twórczość fotograficzna i typograficzna Janiny i Zygfryda Gardzielewskich* [wystawa ze zbiorów prywatnych J. i Z. Gardzielewskich oraz Muzeum Okręgowego w Toruniu], tł. ang. M. Sobociński, tł. niem. I. Nowacka, Grupa Użytkowników Systemu TeX w Polsce, Muzeum w Grudziądzu, Grudziądz 2002.

[A]ntykwia Półtawskiego – dwuelementowe pismo drukarskie zaprojektowane w 1928 roku przez Adama Półtawskiego (1881–1952). Oryginalna czcionka polska XX wieku powstała na podstawie badań jej twórcy „nad charakterem pisowni i graficznego wyglądu zapisu języka polskiego”. Po raz pierwszy odlana w 1931 roku w Odlewni Czcionek Jana Idzikowskiego i Spółki, potem produkowana w Odlewni Czcionek w Warszawie w odmianach: zwykłej, półgrubej i pochyłej w stopniach 6–48 p. oraz „na matrycach monotypowych firmy Monotype w odmianach zwykłej (seria 394) i półgrubej (seria 398) w stopniach 6–12 p. (6,5–13 setów)”. Zob. A. Tomaszewski, *Leksykon pism drukarskich*, s. 31–32 oraz R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*, s. 21. Znalazła się we *Wzorniku czcionek* z 1954 roku Odlewni Czcionek Przedsiębiorstwa Państwowego w Warszawie, ul. Rejtana 16, a także potem w jego wznowieniu *Katalogu wyrobów odlewni czcionek* z 1973 roku, w „Części I-szej: kroje czcionek łacińskich, rosyjskich i greckich (część niej używane) podane w pełnym asortymencie”, s. 5. Zob. J. Sowiński, *Adam Półtawski. Typograf artysta*, Wrocław 1988; A. Tomaszewski, *Pamiętki po mistrzu Adamie*, w: idem, *Zapiski książkoroba*, Warszawa 2006, s. 138–141. Cykl Romana Tomaszewskiego *Polskie czcionki i matryce. Od Ungera do Półtawskiego*, szczególnie cz. 1, odcinek 3, „Poligrafika” 1963, nr 7, s. 20–24.

Została ona również zdigitalizowana przez Bogusława Jackowskiego, Janusza M. Nowackiego i Piotra Strzelczyka i jest dostępna od 2000 roku jako font w dwóch wariantach grubości, Antykwia Półtawskiego i Antykwia Półtawskiego Light w odmianach: Regular Expanded, Italic Expanded, Bold Expanded, Bold Italic Expanded, Regular Expanded Semi, Italic Expanded Semi, Bold Expanded Semi, Bold Italic Expanded Semi, Regular, Italic, Bold, Bold Italic, Regular Condensed Semi, Italic Condensed Semi, Bold Condensed Semi, Bold Italic Condensed Semi, Regular Condensed, Italic Condensed, Bold Condensed, Bold Italic Condensed (<http://www.jmn.pl/wzornik/index.html>). Przygotowana w formatach OpenType (otf), TrueType (ttf) i TeX (pliki pfb, tfm, enc, map). Zob. J. M. Nowacki, *Piórkem i MetaPost-em, czyli Antykwia Półtawskiego*, „Biuletyn Polskiej Grupy Użytkowników Systemu TeX” 1999, z. 12, s. 49–53, <http://jmn.pl/biblio/06ap.pdf>; B. Jackowski, J. M. Nowacki, P. Strzelczyk, *Antykwia Półtawskiego: a parameterized outline font*, „Biuletyn Polskiej Grupy Użytkowników Systemu TeX” 1999, z. 13, s. 11–22, <http://jmn.pl/biblio/02ap.pdf>.

Dobry druk nie
ulepszy złej książki,
ale zły druk może
dobrą książkę
pogorszyć.
Aldous Huxley

- 5–6 *zamówilem w odlewni czcionek* – jest to odpowiedź na prośbę napisaną przez Tadeusza Zakrzewskiego do Romana Tomaszewskiego, zob. list z 15 czerwca 1982 roku, Archiwum TBL, teczka 1982, cytowany w przypisie 1 tego opracowania. Chodzi o wymienioną wcześniej Odlewnię Czcionek Przedsiębiorstwo Państwowe w Warszawie, ul. Rejtana 16. Zakład w prospekcie prezentującym Antykwę Toruńską informuje, że „może dostarczyć komplety czcionek w wielkościach od 6 do 48 punktów” w odmianach zwykłej, półgrubej i pochylej. Zob. B UMK DZS, sygn. XVII–3/e, D 222/2004, Zygfryd Gardzielewski (1914–2001). Teka obejmuje lata 1922–1990, cz. 1, k. 18. Zob. też *Katalog wyrobów odlewni czcionek z 1973 roku*.
- 7 *data mojej prelekcji* – w dokumentacji Towarzystwa Bibliofilów im. Joachima Lelewela w teście z 1982 roku znajduje się zaproszenie z drzeworytem prof. Konstantego Marii Sopočki na spotkanie zwyczajne członków, które odbyło się 15 września 1982 roku o godzinie 18.00 w siedzibie Towarzystwa Naukowego w Toruniu przy ul. Wysokiej 16, podpisaną przez prezesa dr. Tadeusza Zakrzewskiego, gdzie w programie w punkcie drugim wymieniono „Wykład red. Romana Tomaszewskiego z Warszawy pt. »Nowości w światowym drukarstwie i bibliofilistwie«” i o tę właśnie prelekcję pyta nadawca listu.
- 9 *Wysłać „dworcówką”* – pocztą dworcową
- 12 *A może tylko nazwa kroju w tytule wystarczy?* – ostatecznie pod każdą z klisz i pod składami Antykwy Toruńskiej i Antykwy Półtawskiego znalazła się nazwa danego kroju pisma, jego krótka historia oraz charakterystyka, czasami dodatkowo jego zastosowanie. Wszystkie tak samo i konsekwentnie skonstruowane, napisane ze znanstwem rzeczy. Na przykład: „CLARENDON, historyczny krój dwuelementowej antykwy pisma drukarskiego, wywodzący się z okresu romantyzmu i realizmu w typografii, tj. na krótko przed okresem Wiosny Ludów. Krój Clarendon, odlany w 1843 r. przez W. Caslona pod nazwą Ionic, w jego unowocześnionych wersjach, łączy w sobie krzepkość Egipcjanki z gracją wyokrąglonych szeryfów, znamienych we wcześniejszych, klasycznych krojach pism typograficznych w czasach renesansu i baroku.
- Współczesną replikę kroju pisma zaprojektował w latach 1952–1953 szwajcarski grafik Hermann Eidenbenz dla odlewni Haas'sche Schriftgiesserei w Münchenstein/Basel. Clarendon Eidenbenza ma niezwykle starannie wyważoną harmonię pomiędzy wizualną wartością majuskuły i minuskuły, co wpływa korzystnie na szarość optyczną składanych tym krojem tekstów. Oś cieniowania liter okrągłych jest prostopadła.
- Wśród typografów i odbiorców druków pismo to zdobyło sobie wielu zwolenników. Jest szczególnie często stosowane jako pismo wyróżniające w czasopiśmie, gazetach i w typografii reklamowej.
- Firma D. Stempel AG. z Frankfurtu/M. włączyła krój Clarendon do swego repertuaru, uzupełniając go w latach 1962–1963 o trzy dalsze odmiany. Kłisza trawiona”; R. Tomaszewski, *Pismo drukarskie a estetyka druku*, s. 15.
- 13 *ciekaw jestem księgi* – chodzi o *Księgę Pamiątkową Ogólnopolskiego Zjazdu Bibliofilów w Toruniu 1978 r.* W punkcie trzecim programu zaproszenia – wspomnianego już w przypisie 8 – przewidziano rozdanie członkom TBL tej księgi „od dawna zapowiedzianej”. Opóźnienie ukazania się publikacji było spowodowane najprawdopodobniej przyczynami technicznymi – była zatwierdzona w planie wydawniczym na rok 1980 przez Naczelny Urząd Wydawnictw przy Ministerstwie Kultury i Sztuki w Warszawie, ale została przesunięta na rok 1981 – Archiwum TBL, teczka 1981, pismo z 25 marca 1981 roku. W teście tej jest także inne pismo ze zgodą tegoż Zarządu na tę pozycję, mającą składać się z dwunastu arkuszy i pięćdziesięciu ilustracji oraz sześciu oryginalnych ekslibrisów z 1 czerwca 1981 roku. Następnie znalazła się ona w napisanym odręcznie „Planie wydawniczym TBL na rok 1982”, gdzie jest wymieniona jako pierwsza wraz z podaniem liczby arkuszy, datą nakładu – 1 kwietnia 1982 roku oraz adnotacjami odnośnie do przewidywanych kosztów – Archiwum TBL, teczka 1982.
- Publikacja została wydrukowana w nakładzie dwustu egzemplarzy. Złożona Garamondem jako pięćdziesiąty tom wydawnictw TBL w formacie 15,5 × 24,5 cm. Zamieszczone w niej fotografie są autorstwa Janiny Gardzielewskiej oraz Michała Kokota. Zob. H. Baranowski, op. cit., s. 18 oraz J. Huppenthal, op. cit., s. 64. „Zawiera 190 stron druku, 52 ilustracje i 6 ekslibrisów. [...] Cena jednak jest dość wysoka /500 zł/” – pisał w liście (maszynopis) z 5 października 1982 roku prezes Zakrzewski do Romana Sękowskiego z Opola, Archiwum TBL, teczka 1982. Por. *Księga pamiątkowa Ogólnopolskiego Zjazdu Bibliofilów w Toruniu 23–24 września 1978 roku*, pod red. T. Zakrzewskiego, Toruń 1982; *Bibliofile toruńscy*, „Gazeta Pomorska” 1982, nr 217 z 4 listopada.
- 16 *Pan Sopočko* – mowa o prof. Konstantym Marii Sopočko (1903–1992), przyjacielu bibliofilskim Zygfryda Gardzielewskiego. Sopočko był plakacista, artystą grafikiem, czołowym polskim twórcą ekslibrisów. Studiował historię sztuki na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej u Stanisława Noakowskiego (1922–1924), a następnie w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie (od 1932 roku Akademii) u Mieczysława Kotarbińskiego (malarstwo i rysunek), Władysława Skoczylasa (drzeworyt), Edmunda Bartłomiejczyka i Bonawentury Lenarta (grafikę użytkową), gdzie uzyskał dyplom w 1934 roku. Był członkiem Stowarzyszenia Polskich Artystów Grafików „Ryt”, Bloku Zawodowych Artystów Plastyków i Koła Artystów Grafików Reklamowych. Uczestniczył i zdobywał nagrody na International Bookplate Exposition, Los Angeles 1933 (I nagroda) i 1934 (honorowe wyróżnienie), a także Międzynarodowej Wystawie „Sztuka i Technika”, Paryż 1937 (srebrny medal). W latach 1941–1945 był żołnierzem Armii Krajowej, działając jednocześnie w konspiracyjnym Kole Młodszych Grafiki i Ekslibrisu. Pseudonim okupacyjny „Kot” (tak przeważnie też podpisywał listy do Gardzielewskich). Po wojnie pełnił różne funkcje, m.in. kierownika artystycznego tygodnika dla dzieci „Płomyczek” (1945–1954), konsultanta artystycznego Wydawnictwa MON (1954–1979), ilustratora i grafika użytkowego w innych oficynach. W latach 1950–1952 prowadził Katedrę Grafiki Użytkowej na warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Zaprojektował kilkadziesiąt plakatów. Uczestniczył w licznych wystawach w kraju i za granicą. Indywidualne wystawy jego prac odbyły się w Warszawie w 1947, 1969 i 1987 roku. Początkowo tworzył w różnych technikach (cykl litografii „Siedem grzechów głównych”, 1927), od lat trzydziestych skupił się na drzeworycie. Wydawał teki i cykle graficzne, m.in. „Grodno” (1935), „Teki partyzancka” (1950), „10 drzeworytniczych znaków bibliotecznych K. M. Sopočki” (1964). Był autorem drzeworytniczych i linorytniczych ilustracji książkowych, m.in. do *Kanzony Dyla Sowidrzala* Adolfa Nowaczyńskiego (1948), *Golono, strzyżono i Koza, kózka i wilk* Adama Mickiewicza (1966 i 1971), *Komuny Paryskiej* Władysława Broniewskiego (1975), oraz do własnych książek, m.in. *Zaprę-*

Typografia jest sztuką społecznie zorientowaną. Wymaga to, aby była też zorientowana estetycznie.

Roman Tomaszewski

gi (1982), *Rylcem i piórem* (1986), oraz licznych znaków graficznych (np. wydawnictwa Ossolineum na sto pięćdziesiąt-olecie istnienia, Towarzystwa Przyjaciół Książki, Wydawnictwa Wiedza Powszechna, Ministerstwa Obrony Narodowej, godła państwowego – 1946). Na postawie: <http://www.agraart.pl/nowe/artists/sopocko-konstanty-maria-polska-agra-art-aukcje-obrazy-antyki.html>. Zob. też: K. St. Stopczyk, *Konstanty Maria Sopoćko. 50 lat twórczości artystycznej*, Warszawa 1969.

Do TBL został przyjęty jako członek na zebraniu z 16 kwietnia 1982 roku. Podanie o przyjęcie złożył 23 marca 1982 roku, a członkami wprowadzającymi byli Gardzielewski i prezes Zakrzewski – dokumentacja TBL, teczka 1982. O przyjęciu poinformował zainteresowanego w liście z 4 maja 1982 roku Tadeusz Zakrzewski. Wcześniej Sopoćko prosił w liście z 7 marca 1982 roku Gardzielewskiego: „Bądź łaskaw i spraw, jako Członek Wprowadzający, aby mnie przyjęto do Towarzystwa Bibliofilów im. Lelewela w Toruniu, jeżeli to możliwe dla członka warszawskiego + Tow. Przyjaciół Książki” (korespondencja od Konstantego Marii Sopoćki, B UMK DŻS, sygn. XVII-3/e, teczka 41).

Z Gardzielewskim prof. Sopoćko poznał się przy publikacji *Książeczka o książce*, 1961 (PIW). O rozwinięciu tego kontaktu świadczą nie tylko zachowane listy Sopoćki do Gardzielewskich (B UMK DŻS), ale również opublikowana w 1994 roku przez Janinę Gardzielewską, w opracowaniu graficznym jej męża, niewielka książeczka dokumentująca te relacje pt. *Kronika przyjaźni bibliofilskiej* (pozycja dziewięćdziesiąta ósma wydawnictw TBL; współwydawca Toruńskie Towarzystwo Kultury). Zob. również: Z. Jędrzyński, *Sztuka Zygryda Gardzielewskiego w ocenie znawców książki i druku, w: Wybitny artysta sztuki książki*, s. 67–83.

materiały 15.9. br. – „Rozmawiałem też z p. Sopoćko. Jeśli nasze spotkanie nastąpi 15.9, to on zabierze wszystkie materiały i razem zjawimy się rannym pociągami w Toruniu. // Pan Hilchen jest na urlopie. Wraca z początkiem września. Zawiaduję nasze spotkanie i spytam, czy może się wybrać tego dnia do Torunia”; w: list Romana Tomaszewskiego do Tadeusza Zakrzewskiego z 15 sierpnia 1982 roku, Archiwum TBL, teczka 1982, cytowany wcześniej w przypisie 1 tego opracowania.

W dokumentach TBL, w tej samej tezcze, zachował się także list ówczesnego prezesa dr. Zakrzewskiego (maszynopis) z prośbą o rezerwację skierowany do recepcji Hotelu Orbis „Helios” w Toruniu z 13 września 1982 roku o treści: „Uprzejmie proszę o rezerwację 2 pokoiów jednoosobowych i 2 dwuosobowych w dniu 15/16 września br. / Pokoje 1-osobowe prosimy zarezerwować dla p. mgr Krystyny Chorzewskiej z Wrocławia i dla prof. Konstantego M. Sopoćki z Warszawy. / Pokoje 2-osobowe prosimy rezerwować dla red. Romana Tomaszewskiego, mgra Michała Hilchena oraz N.N., wszystkich z Warszawy”, co pozwala ustalić zarówno listę gości zamiejscowych, jak również ostateczne rozwiązanie, co do przekazania materiałów. Osoby oznaczone N. N. to: syn Andrzej w pokoju Tomaszewskiego oraz Anna Radziejowska w pokoju Hilchena, żona Michała – informacja z korespondencji e-mailowej autorki z Andrzejem Tomaszewskim.

Dodatkowo Sopoćko w liście do Gardzielewskiego z 19 września 1982 roku (korespondencja od Konstantego Marii Sopoćki, B UMK DŻS, sygn. XVII-3/e, teczka 41) potwierdza swój pobyt w Toruniu, który porównuje do „rozkosznej wybieczki” w „szczęśliwe dni Aranjezu”.

Nie wiadomo, czy pod słowem „materiały” kryją się jedynie składy zamówionych obu antyków, czy jeszcze inne materiały ma tu na myśli nadawca. We wspomnianym liście od Sopoćki z 19 września 1982 roku znajduje się bowiem na karcie *verso* następująca informacja: „Zygrydzie, załączam obiecane odbitki, niektóre to makulatura, ale do makiety chyba wystarczą. № 1 musiałem przerysować, bo mam tylko jedną odbitkę i to wklejoną. № 9 to autolitografia. Z tym będą trudności, ale i one nas nie zniechęcą. Na każde Twoje żądanie przyślę co tylko będę mógł, a nawet nie mógł” (korespondencja od Konstantego Marii Sopoćki, B UMK DŻS, sygn. XVII-3/e, teczka 41). Najprawdopodobniej chodzi tu o *Katalog szczegółowy* Sopoćki. Były przymiarki – jak pisze Janina Gardzielewska w *Kronice bibliofilskiej przyjaźni* – do wydania go w Toruniu, ale ostatecznie z braku możliwości technicznych do tego nie doszło. Zob. J. Gardzielewska, op. cit., s. 11–12. Takie przymiarki potwierdza pismo (maszynopis) Tadeusza Zakrzewskiego z 18 listopada 1982 roku do Departamentu Książki Ministerstwa Nauki i Sztuki w Warszawie z prośbą „o wydanie zezwolenia na druk nakładem naszego Towarzystwa »Katalogu szczegółowego ekslibrisów rytych przez Konstantego M. Sopoćkę«, w jego własnym opracowaniu. / Objętość wydawnictwa wraz z ilustracjami wynosi 10 arkuszy wydawniczych formatu A4. Druk w nakładzie 400 egzemplarzy na papierze własnym naszego Towarzystwa pragniemy powierzyć Oficynie Drukarskiej Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu”.

Jednak już w jednym z późniejszych listów Sopoćko pisze, że „katalog według znaków na niebie i ziemi ukaże się jako reprint w W.A.iF.-ie” (zob. korespondencja od Konstantego Marii Sopoćki, list z 9 maja 1983 roku, B UMK DŻS, teczka 41). Najwidoczniej zamysł ten nie powiódł się, bo z dalszej korespondencji wynika, że możliwość wydrukowania „Katalogu szczegółowego” pojawiała się w Wydawnictwie Literackim (list z 21 stycznia 1984 roku), ale po krótkim czasie zniknęła (list z 27 listopada 1984 roku).

Na trudności z wydaniem wskazuje prośba Sopoćki do Zygryda Gardzielewskiego o wydrukowanie czegoś „w rodzaju folderku – małej składanki reklamującej wydawnictwom mój »Katalog szczegółowy«. [...] Wyobrażam to sobie tak, jak na załączonym rysunku, oczywiście niczego nie narzucając co do kształtu i aranżacji. Ty to zrobisz lepiej” (list z 21 listopada 1984 roku). Dodatkowo w liście (maszynopis) z 3 grudnia 1984 roku przesyła – zgodnie z przeprowadzoną wcześniej rozmową telefoniczną – bardzo szczegółową propozycję „materiału textowego folderka”.

Ekslibris Z. Gardzielewskiego
Źródło: ze zbiorów Z. Jędrzyńskiego.